

UOT 371

T.M.İsayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

taranaisayevaaz@gmail.com

XX-XXI ƏSRİN ƏVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN RUSİYADA İCTİMAİ, MƏDƏNİ VƏ MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.21>

Açar sözlər: *azərbaycanlılar, mətbuat, maarifçilik, diaspora*

Azərbaycanın tarixi keçmişinin bütün dövrləri və onun tədqiqi olduqca maraq doğurur. XX əsrdən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər dövrlərdə azərbaycanlıların ölkədən kənarda ictimai, mədəni, maarifçilik və diaspora fəaliyyəti Azərbaycanın bir daha dünya səviyyəsində tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Bu problemin tədqiq olunması daim aktualdır. Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı, yeni əməkdaşlıq formalarının meydana gəlməsi baxımından əsaslı dəyişiklərin yaranması və inkişafı ilə səciyyəvidir.

T.M.Исаева

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В РОССИИ В НАЧАЛЕ XX – XXI ВЕКОВ

Ключевые слова: *азербайджанцы, пресса, просвещение, диаспора*

Все периоды исторического прошлого Азербайджана и его исследование очень интересны. С начала XX века до начала XXI века общественная, культурная, образовательная и диаспорская деятельность азербайджанцев за пределами страны сыграла важную роль в признании Азербайджана на мировом уровне. Исследование этой проблемы всегда актуально. В современное время становление и развитие межгосударственных отношений характеризуется возникновением и развитием принципиальных изменений в плане появления новых форм сотрудничества.

T.M.Isaeva

**SOCIAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF
AZERBAIJANIS IN RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE XX-XXI
CENTURIES**

Keywords: *azerbaijanis, press, education, diaspora*

All periods of the historical past of Azerbaijan and its study are very interesting. From the beginning of the 20th to the beginning of the 21st century, the social, cultural, educational and diaspora activities of Azerbaijanis outside the country played an important role in the recognition of Azerbaijan at the global level. The study of this problem is always relevant. In modern times, the formation and development of interstate relations is characterized by the emergence and development of fundamental changes in terms of the emergence of new forms of cooperation.

Məlumdur ki hər bir dövrün inkişaf mərhələsi vardır. Cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafı sonradan onun mədəni həyatına təsir edir. Tarixən məlumdur ki, xalqların böyük köçü iqtisadi, siyasi və sosial mədəni sahədə baş vermişdir. Bir ölkədən digər ölkəyə miqrasiya zamanı xalqların mədəniyyətinin integrasiyası baş verir. Azərbaycanın tarixi keçmişinin bütün dövrləri və onun tədqiqi olduqca maraq doğurur. XX əsrdən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər tariximizi yenidən araşdırmaq bu dövrlərdə azərbaycanlıların ölkədən kənarda ictimai, mədəni, maarifçilik və diaspora fəaliyyəti Azərbaycanın bir daha dünya səviyyəsində tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Bu problemin tədqiq olunması daim aktualdır. Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı, yeni əməkdaşlıq formalarının meydana gəlməsi baxımından əsaslı dəyişiklərin yaranması və inkişafı ilə səciyyəvidir. Azərbaycan və Rusiya arasında əlaqələrin qədim tarixi vardır. X əsrdən başlanan ticarət əlaqələri daha sonra ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda da genişlənərək inkişaf etmişdir. Hazırda Azərbaycan diasporunun ən geniş və intensiv fəaliyyət göstərdiyi ölkələr içərisində Rusiya Federasiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hal-hazırda qeyri-rəsmi statistikaya görə, Rusiyada 3 milyona yaxın soydaşımız yaşayır ki, onlar Federasiyanın 89 subyektinin hamısında məskunlaşmışlar. Rusiya ilə Azərbaycan tarixi əlaqələri X əsrdən etibarən quru və dəniz yolu ilə ticari əlaqələri geniş inkişaf etmişdir. Zamanla Rusiyanın güclənməsi səbəbindən imperiya maraqlarına Qafqaz, eləcə də Azərbaycan daxil edildi. Xüsusilə, Azərbaycan uğrunda Rusiya-İran müharibələri (1804-18013), (1826-1828) nəticəsində yerli əhali əziyyət çəkirdi. Bu səbəbdən də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanın şimal hissəsində yaşayan soydaşlarımız Rusiya ərazilərinə köçməyə başladılar. Dərbənd, Quba, Bakı sakinləri

Rusiyaya köç edən mühacirlər içərisində əksəriyyət təşkil edirlər. Rusiya dövlətinin qüdrətli inkişaf dövrü keçdiyi zaman başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu dövlətə köçənlər arasında tacirlərlə yanaşı, həm də elm xadimləri var idi. Tədqiqatçı Nazim Rizvanın araşdırmasına görə, 1505-1533-cü illər – Böyük Moskva knyazı III Vasili, 1530-1584-cü illər – İvan Qroznı və 1672-1725-ci illər I Pyotrın çarlığı illərində Rusiyaya köçən azərbaycanlı sənətkarlar, tacirlər, elm xadimləri Moskva, Sankt-Peterburq, Moskva ətrafı ərazilərdə məskunlaşdılar. Azərbaycanlılar içərisində Rusiya dövlət idarələrində çalışanlar barəsində dəqiq məlumat olmasa da, bəziləri barədə arxivlərdə məlumata rast gəlmək olar. Yazıçı-publisist Ramin Məmmədovun “Rusiyada Azərbaycan mühacirət mətbuatı” adlı monoqrafiyasında bu sahədə ilk addımlardan biri kimi diqqəti cəlb edir ki, sovet dövründə məskunlaşan azərbaycanlıların hazırkı dövrlə müqayisədə əlaqələrinin daha geniş olduğunu göstərmək olar. Bu mühacirətin ədəbi kulturoloji potensialına çevrilmişdir. Sovet imperiyasının süqutundan sonra da Rusiyada və bir çox MDB ölkələrində çoxlu sayda mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. «Панорама Азербайджана», «Ziya», «Восточный экспресс», «Азербайджан – XXI век», «АзерРос», «Азербайджанский Конгресс» «Millətin qəzeti», «Голос Азербайджана », «Азербайджан медиа», «Birlik», «Ozan», «Азербайджан» (Rusiya), «Savalan », «Bizim qəzet», «Türk dünyası», «Yurd», «İnam», «Эхо Азербайджана» (Киев, Украина), «Savalan» (Днепропетровск, Украина) "Araz" (Кишинев, Молдова), "Газета Очар" (Самара) və s. adıçəkilən qəzet və dərgilərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı və onun elmi, mədəniyyəti maarifçiliyi haqqında dəyərli yazılar yer almışdır (3, s.4).

Azərbaycanın dünya miqyaslı ədibi, publisist, Rusiyada yaşayıb-yaratmış soydaşımız Çingiz Hüseynov milli tarixi və mədəniyyəti dünyaya çatdırma bilmişdir. Çingiz Hüseynovun Moskvada V.Mayakovskiy adına Dram Teatrında Sumqayıt Dövlət Dram Teatrının şair Nəriman Həsənzadənin Nəriman Nərimanovun həyatına həsr etdiyi “Nəriman” poeması əsasında hazırladığı “Qoy bütün Şərq bilsin” tamaşası nümayiş olunmuşdur. Azərbaycanlı şair, ədəbiyyatşünas, mətnşünas, biblioqraf, 1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Salman Mümtaz 1934-cü ildə Moskvada SSRİ yazıçılarının birinci qurultayında iştirak etmişdir. Qurultayda iştirak edən Məmməd Kazım Ələkbərli çıxış edərək məruzəsində şair Mirzə Şəfi Vazehin mirasının və onun Azərbaycan ədəbiyyatında misilsiz xidmətlərinin öyrənilməsində Salman Mümtazın böyük rolu olduğunu qeyd etmişdir. Salman Mümtaz Maksim Qorki ilə də yaxın dost olmuşdur. SSRİ Yazıçılarının Birinci qurultayında o, böyük yazıçı ilə görüşmüşdür. Maksim Qorkiy Azərbaycan yazıçıları ilə bir neçə fotosəkil də çəkirmişdir. Alınan məlumatlara görə, Qorki Salman Mümtaz üçün

Moskvada ev almışdır. Həmin ildə Firdovsinin 1000 illiyində iştirak etmək üçün Azərbaycandan Moskvaya göndərilən heyətin daxilində Salman Mümtazın əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Salman Mümtazın mədəni maarif sahəsində çalışmasına baxmayaraq, repressiyanın qurbanı olmuşdur (13, s.116).

XX-XXI əsrlərdə Azərbaycan-Rusiya münasibətləri, çarizm siyasətini Azərbaycanda həyata keçirənlər, rus kəndlilərinin Zaqafqaziyaya, o cümlədən Azərbaycana köçürülməsi, Azərbaycan ziyalıları, Azərbaycanda təhsil, Rusiya ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlılar, Azərbaycanda siyasi təhsil məsələləri, Azərbaycan məktəbləri, maarif məsələləri, Azərbaycan burjuaziyasının maarifçilik fəaliyyəti və s. məsələlərin tədqiqinə dair D.Hüseynova, D.Seyidzadə, E.Əliyev, İ.Bağirova, A.Balayev, S.Mustafayeva, D.İsmayılzadə, N.Tahirzadə, S.Talıbova və b. tarixçilər və digər ixtisas sahibləri (müəlliflər: Ataxan Paşayev, Nazim Axundov, K.Zeynalova, İ.Kərimov, Q.Məmmədli, S.Mövləyeva, K.Talıbzadə) Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox sahələri, dövrü mətbuat, görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimləri barəsində xeyli əsərlər yazmışlar.

Azərbaycanın dövrü mətbuatı, M.Şaxtaxtinskiyin rus dövrü mətbuatında fəaliyyəti, Azərbaycan teatrı, onun inkişaf mərhələləri, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, mədəniyyət məsələləri, mətbuatda ədəbi tənqid məsələləri və s. haqqında olan tədqiqatları misal göstərmək olar. XX əsrin əvvəllərində elmi mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, siyasi mədəniyyət də formalaşırdı. Bu vəzifəni bir neçə nəsil həyata keçirməyə çalışmışdır. Bunlardan H.Zərdabi, M.Şaxtaxtılı, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, və b. bu sahədə ölkəmizdə və kənarda azərbaycanlıların ictimai və mədəni fəaliyyətlərini işıqlandırmışlar. Topçubaşov yazırdı: "Allah biz türklərə anadangəlmə təbii işləmək istedadı verib, ruslar çalışır ki, bizim xalqda bu istedadı öldürsün. Bizi təhkimçi halına salsınlar ki, biz kölə vəziyyətinə düşək və zəli xalq olaq". Məhz bu səbəbdən Azərbaycan xalqı harada olursa-olsun, milli azadlıq uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu hər sahədə göstərdi. Tarix üzrə elmlər doktoru Mais Əmrəhov "XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı" dərslərində qeyd edir ki, sovet dövrü kitablarını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, çar Rusiyasının ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda milli oyanışa, milli-demokratik fikrin yaranması və formalaşmasına, siyasi partiyaların, təşkilatların və cəmiyyətlərin işinə birtərəfli yanaşılmış, bolşevik ideyasının yeganə düzgün və xalq tərəfindən dəstəklənən ideya olduğu sübut olunmağa cəhd edilmişdir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, soydaşlarımız ictimai, siyasi və mədəni fəaliyyətlərini davam etdirmişlər (2, s.86.) Tarix üzrə elmlər doktoru Sevinc Əliyevanın "Наш дом Кавказ" adlı monoqrafiyasında azərbaycanlıların Rusiyanın bütün şəhərlərində yaşayan soydaşlarımızın ictimai,

mədəni və maarifçilik fəaliyyəti haqqında məlumatlar geniş verilmişdir. O, monoqrafiyada Azərbaycan neftinin Rusiyada xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Şimali Qafqazda infrastruktur sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda əsas diqqət neft sənayesinə yönəlmişdi. H.Z.Tağıyeva məxsus olan Bakı neft sənayesinin dağıstanlıların sosial problemlərinin həllində çox böyük rolu olmuşdur (10, s.16). H.Z.Tağıyev Xəzərin Azərbaycan sahillərindən tutmuş Dağıstanın sahillərinə, Dərbənd, Port-Petrovsk daxil olmaqla uzunluğu 300 kilometr olan torpaq sahəsi alıb vətəgə salmışdır (7, s.68-69). M.Muxtarov da təkcə Bakıda yox, Maykop və Qroznı neft mədən sahibləri ilə də müqavilə bağlayıb quyu qazırdı; zavod və mədənlər, konstruktor büroları ilə texniki və işgüzar əlaqələri vardı, tez-tez Şimali Qafqaza gedirdi. Burada o, Əmircan qəsəbəsində tikdirdiyi məscidin eyni oxşarını Vladıqafqazda tikdirir.

Azərbaycancan ziyalıları içərisində dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovu göstərmək olar. O, 1911-ci ildə sisteməlik musiqi təhsili almaq məqsədi ilə Moskvaya yola düşdü. Bir il ərzində Moskva Filarmoniya Cəmiyyəti yanında musiqi kurslarında Aleksey İlyinskiydən dərs almış (solfecionu Nikolay Laduxin, harmoniyanı Nikolay Sokolovski keçirdi), ondan sonra Sankt-Peterburqa köçmüş və orada Konservatoriyada bir il oxumuşdur (müəllimi Vasili Kalafati olmuşdur). Dostu Müslüm Maqomayev (dünya şöhrətli müğənni Müslüm Maqomayevin babası) Üzeyir Hacıbəyovun maddi dəstəyini tamamilə öz üzərinə götürmüşdür. Onun "Arşın mal alan" operettası 4 dəfə ekranlaşdırılmışdır. İlk ekranlaşdırılma 1916-cı ildə Rusiyada həyata keçirilmişdir. Rejissor Boris Svetlov bu ekranlaşdırılmanı Hüseynqulu Sarabski, Əhməd Ağdamski və Mirzəəğa Əliyevin iştirakı ilə Piron qardaşlarının "Film" studiyasında təşkil etmişdir. Növbəti filmin ekranlaşdırılması 1917-ci ildə Sankt-Peterburqda edildi, lakin müəllifin təkidi ilə film prokatdan çıxarıldı. İlk əvvəl film sovet senzurası tərəfindən bəyənilmədi və onun prokatı qadağan edildi, lakin "xudsovet"-in fikri ilə razılaşmayan və filmin "dünyanı fəth edəcəyinə" inanan Sergey Eyzenşteyn Stalinin filmi izləməsinə nail oldu və o, onun xoşuna gəldi. Stalinin bəyənməsindən sonra "Arşın mal alan" filmi SSRİ-də prokata çıxdı və "Stalin" mükafatını qazandı. Rusiyada (Moskvada) azərbaycanlıların yaratdıqları digər "Ocaq" Mədəniyyət cəmiyyəti çətin bir zamanda yaranmışdır. Cəmiyyət SSRİ-nin süqutu dövründə yaranmışdır. Bu cəmiyyəti Moskvada Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Moskva bölməsinin sədri Tofiq Məlikli yaratmışdır. Azərbaycanda ilk mətbuat vasitələrindən biri sayılan "Dərbənd" qəzeti 1920-ci ildə Dərbənd şəhərində çapdan çıxır. Bu qəzet 1960-1963-cü illər "Leninçi" adlandırılarsa da, sonradan, yəni 1990-cı ildən yenidən öz adı ilə "Dərbənd" adlanır. Azərbaycan-Rusiya əlaqələrinin tarixinə kiçik bir ekskursiya edilsə, sezilər ki, müstəqilliyin bərpasından sonrakı ilk illərdə iki

ölkə arasında münasibətlər o qədər də asan olmayıb. Lakin Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra vəziyyət yaxşılaşmağa doğru dəyişməyə başlayıb. Məhz 1993-cü ilin yayından müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev Rusiya ilə dostluq münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynadı (9, s.5). İki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın əsaslarını qoydu. Azərbaycan və Rusiya arasında münasibətlərin inkişafında hər zaman bütün sahələrdə olduğu kimi, diasporun da xüsusi rolu vardır. Diaspor təşkilatının fəaliyyətində əməkdaşlıq, ikitərəfli münasibətlərin inkişafında insan amili həmişə birinci dərəcəli rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əliyev Z.* Dünya diasporları. Bak: Qismət, 2005, 351 s.
2. *Əmrahov M.* XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Bakı: ADPU, 2009, 371 s.
3. *Məmmədov R.* Rusiyada Azərbaycan mühacirət mətbuatı. Bakı, "Ziya" NPM, 2018, 438 s.
4. *Məmmədov R.* Rusiya: ziyalılarımız, mətbuatımız, münasibətlərimiz. Bakı: Şirvan nəşr, 2003, 110 s.
5. *Həziyeva S.* Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi tarixi. Bakı, 2010, 168 s.
6. *Seyidbəyli M.* Azərbaycan diasporu: tarix və nəzəriyyə. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2005, 92 s.
7. *Seyidov Y.* Azərbaycan dili. Böyük məsənət və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin həyatı haqqında. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, 370 s.
8. *Turan A.* Qasparlı möcüzəsi, yaxud oyanmağın zamanı // Diaspora, 2003, №2, s 2-3
9. Алиев И. и Путин В. открыли Год .Азербайджана в России // АзерРос. 2005, №4, с. 5-6
10. *Алиева С.* Наш дом Кавказ: монография, Армавир, 2011, 264 с.
11. *Алескеров М.* Этому нет оправданий // АзерРос, 2001, №10, с.14
12. *Мехдиева У.* Роль азербайджанской диаспоры в развитии социокультурных связей между Россией и Азербайджаном (2003 – 2010 гг.): дисс. ... канд. истор. Наук. Москва, 2015, 128 с.
13. Первый всесоюзный съезд советских писателей: стенографический отчет. Москва: Художественная литература, 1934, 718с.
14. Событие // АзерРос, 2003, №3, с.32
15. В России помнят героев // АзерРос, 2004, №8,с.48

Redaksiyaya daxil olub 20.06.2024